

Прозвішчы як антрапанімы ў соцыуме і ў мастацкім тэксце (агляд лінгвістычнай літаратуры)

В. В. СТРУКАЎ

Прозвішчы як трэці кампанент іменавання чалавека выклікалі і працягваюць выклікаць цікавасць у лінгвістаў з двух бакоў – як клас антрапаніміі ў соцыуме і як клас антрапаніміі ў моўнай падсістэме мастацкага тэксту.

М. В. Бірыла, даследуючы ўласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку і прозвішчы як клас антрапаніміі ў соцыуме, г. зн. як клас антрапаніміі з уласна лінгвістычнага боку, адзначае, што прозвішчы з'яўляюцца другаснымі ўтварэннямі і ўзніклі яны ў Беларусі ў XVII – XVIII стст. на аснове імя па бацьку і мянушкі. З'яўленне іх выклікана неабходнасцю максімальна поўна ідэнтыфікаваць асобу, для забеспячэння чаго стала ўжо недастаткова толькі ўласнага асабовага імя, паколькі, як указвае лінгвіст, набор імён не такі шырокі, каб кожная асоба магла мець імя, адрознае ад іншых, а юрыдычна-гаспадарчыя адносіны паміж прадстаўнікамі соцыуму патрабавалі пры афармленні дакументаў строгай ідэнтыфікацыі, якая дасягалася на той час ужываннем у якасці назваў асобы двухслоўных і трохслоўных найменняў, у рэдкіх выпадках чатырохслоўных [2, с. 8-10]. Улічваючы тое, што названыя структурныя тыпы намінацый асобы змяшчаюць у сваім складзе кампаненты, якія маюць непасрэднае дачыненне да сучасных беларускіх прозвішчаў, лічым патрэбным даць іх кароткі аналіз.

У двухслоўных найменнях, як лічыць М. В. Бірыла, першым кампанентам з'яўляецца ўласнае асабовае імя ў поўнай афіцыйнай ці размоўна-бытавой, эмацыянальна-ацэначнай формах; другім – слова, якое дае дадатковыя звесткі пра асобу: імя па бацьку, назву месцапражывання, другое імя асобы – мянушка ці імя ўласнае хрысціянскага календара: *Лазар Іванович, Валентый Снарский з ыменья своего з Уснара, Григорей Горло і інш.* [2, с. 288 –295].

Як і ў двухслоўных найменнях асобы, на першым месцы ў трохслоўных найменнях лінгвіст называе ўласнае імя, на другім месцы – імя па бацьку, назва мясцовасці, апелятыўнае імя-мянушка і другое імя: *Ян Миколаевич Богушевич, Павел Степанович Кузмич, Ян Якубовичив Стрелцевич, Ян Матеевич Петух і інш.* [2, с. 295 –306].

Гаворачы пра чатырохслоўныя найменні, М. В. Бірыла характарызуе іх як рэдкаўжывальныя і прыводзіць прыклады па групе імені бацькі, па групе імені бацькі і мянушцы, па групе імені бацькі, мянушцы і назве мясцовасці і групах іншых структурных тыпаў: *Пётр Станиславович Луцикович Ейсимонтович, Валенты Аукгустинович Ейсимантовича Снарски, Гатой Федорович Тулея Донец* [2, с. 306].

Сказанае сведчыць пра важкасць навуковага лінгвістычнага даследавання па праблемах беларускай антрапаніміі М. В. Бірылы, які яшчэ напачатку 70-х гадоў стварыў тэорыю і раскрыў гісторыю станаўлення і развіцця сучасных беларускіх прозвішчаў, прыйшоўшы да высновы, што гэты працэс пачаўся ў XVI – XVII стст. і доўжыўся да XVIII і нават першай палавіны XIX стст. [2, с. 286].

Вывады вядомага лінгвіста пра станаўленне і развіццё сучасных беларускіх прозвішчаў знаходзіць сваё пацвярджэнне ў працах А. К. Усціновіч, якая, аналізуючы найменні асоб мужчынскага полу ў актавых запісах Гродзеншчыны і Брэстчыны XVI – XVII стст., заўважае, што ў XV – XVIII стст. адсутнічаў адзіны спосаб персаніфікацыі асобы, не склаліся сталыя мадэлі намінацый тыпу сучасных прозвішчаў. І каб пазбегнуць гэтай нязручнасці, выкарыстоўваліся дадатковыя сродкі абазначэння (другое ўласнае імя, імя-мянушка, імя па бацьку, назва ўладання або мясцовасці тыпу *Тимохъ Миткевичъ – отец Митко*) [14, с. 116 –117].

Г. М. Мезенка ў аглядзе літаратуры па тэме асаблівую ўвагу звяртае на лінгвістычныя даследаванні У. А. Ніканава [10], А. В. Суперанскай, А. В. Суславай [12], С. І. Зініна [7], падкрэсліваючы пры гэтым, што незалежна адзін ад другога прыйшлі яны да аднаго і таго ж вываду: прозвішчы розных сацыяльных груп з'явіліся ў розныя гістарычныя перыяды. На аснове аналізу іх лінгвістычных прац яна гаворыць пра пяць перыядаў у станаўленні і развіцці рускіх прозвішччых празванняў, якія мы прыводзім у яе рэдакцыі [9, с. 61]:

1. XIV – XV стст. – утварэнне княжацкіх і баярскіх прозвішчаў, якія ўзыходзяць да родавых празванняў.

2. XVI – XVII стст. – утварэнне дваранскіх і купецкіх празванняў.

3. XVII – XVIII стст. – утварэнне прозвішччых празванняў у гарадскіх мяшчан і заможных сялян.

4. XVIII – XIX стст. – утварэнне прозвішчаў у рускага духавенства.

5. XIX ст. – утварэнне прозвішччых празванняў у сялян, слуг, салдат.

Беларускія прозвішчы як самастойны клас антрапаніміі пачалі фарміравацца, як у Расіі і на Украіне, адзначае Г. М. Мезенка, у XVII – XVIII стст., і “гэты працэс у асяроддзі сялян працягваўся і ў XIX ст.” [9, с. 61].

Ствараліся беларускія прозвішчы рознымі спосабамі. А. І. Грынацкене, даючы слоўнік прозвішчаў у курапольскай гаворцы, заўважае, што ўсе яны ўзыходзяць:

1. Да ўласных асабовых імён (*Алесенка < Алесь < Аляксандр; Багушэвіч < Богуш < Багуслаў; Казенка < Казіо < Казімір і інш.*).

2. Да мянушак, якія ў сваю чаргу ўтварыліся ад назваў жывёл, птушак і іншых істот (*Бароўка < бароўка 'лясная пчала', Галубоўскі < Голуб < голуб, Казлоўскі < Казёл < казёл і інш.*) [5, с. 160 – 169].

В. В. Шур разглядае беларускія прозвішчы як утварэнні:

1. Ад апелятываў: *Апенька, Бык, Воўк і інш.*

2. Ад уласных кананічных імён: *Іван – Іванчык, Іванюк, Іваненка, Іваненкаў, Іваноў і інш.*

3. Ад шматлікіх агульных назоўнікаў, якія на першым этапе падкрэслівалі характэрную асаблівасць чалавека і былі спачатку імёнамі-мянушкамі: *Дзеравянка, Клышаногі, Салапека і інш.*

4. Ад назваў людзей па прафесіі: *Пятро – Стралец, Каваль, Шапавал і інш.*

5. Ад назваў месца, дзе знаходзіўся фальварак, маёнтак, надзел, іншыя ўладанні чалавека: *Мікалай – Падгайскі, Залескі, Лесавік, Падлужны, Паляшук, Маставы, Забалотны і інш.*

6. Ад назваў характараў, звычак, якія праз пэўны час замацоўваліся як сямейныя і становіліся прозвішчамі: *Васіль – Ляўшун, Маўчун, Таўкач, Скупы, Піскун, Крыкун і інш.*

7. Ад старажытных назваў язычніцкіх багоў, міфалагічных істотаў, нячысцікаў, ад назваў розных духаў: *Велес, Грамоўнік, Падвей, Бог, Чорт, Лясун, Бялун, Вадзянік і інш.* [16, с. 40–70].

Як бачна, у беларускім і рускім мовазнаўстве створана стройная тэорыя і метадыка даследавання прозвішчаў як класа антрапаніміі ў соцыуме, прасочана храналогія іх узнікнення, словаўтварэння і функцыянавання ў сацыяльна-грамадскіх асяроддзях. Прычым у беларускім мовазнаўстве – значна раней, чым у рускім, пра што сведчаць лінгвістычныя даследаванні М. В. Бірылы [2] і У. А. Ніканава [10].

Што ж да прозвішчаў як класа антрапаніміі ў моўнай падсістэме мастацкага тэксту, дык яны да нядаўняга часу спецыяльна не даследаваліся. Сказанае пацвярджаецца бібліяграфічнымі ўказальнікамі М. В. Бірылы і В. П. Лемцюговай [3], наяўнасцю толькі асобных артыкулаў А. К. Усціновіч [13], Н. А. Чабатар [15], Н. А. Лобань [8], В. П. Грынёвай [6], Г. І. Басавай [1] і інш. У прыватнасці, Г. І. Басава кваліфікуе прозвішчы як элемент анамастычнай прасторы твора, а індывідуальна-аўтарскія назвы асобы – як яго кампазіцыйны кампанент [1]. На функцыю характарыстычных сродкаў антрапонімаў у мастацкай прозе ўказвае В. П. Грынёва [6]. Пра ацэнчна-характарыстычныя антрапонімы ў мастацкім тэксце гаворыць Н. А. Лобань [8]. Ролю імён і прозвішчаў у трылогіі Якуба Коласа аналізуе А. К. Усціновіч [13]. Н. А. Чабатар акцэнтнае ўвагу на асаблівасці ўжывання прозвішчаў у творах Якуба Коласа [15].

Больш значныя набыткі па праблеме маюцца ў У. А. Ніканава [10], А. В. Суперанскай, А. В. Суславай [12], М. В. Гарбанеўскага [4], В. В. Шура [17], А. Ф. Рогалева [11], у

манаграфіях якіх паслядоўна змяшчаюцца раздзелы, прысвечаныя функцыянаванню антрапонімаў, у тым ліку і прозвішчаў у мове мастацкага твора.

Такім раздзелам у кнізе У. А. Ніканава “Імя і грамадства” з’яўляецца раздзел “Імёны персанажаў”, у якім вядомы лінгвіст аналізуе імёны персанажаў як адзін са сродкаў стварэння мастацкага вобраза, характарыстыкі сацыяльнай прыналежнасці персанажа, перадачы нацыянальнага і мясцовага каларыту, а калі дзеянне адбываецца ў мінулым – узнаўлення гістарычнай праўды ці разбурэння яе, калі імя выбрана насуперак праўдзе [10, с. 234].

А. В. Сулава, А. В. Суперанская ў манаграфіі “Сучасныя рускія прозвішчы” поруч з раскрыццём этапаў станаўлення прозвішчаў і ролі народных гаворак і літаратурнай рускай мовы на іх фарміраванне падаюць аб’ёмны раздзел “Прозвішчы літаратурных герояў”, у якім акцэнтуюць ўвагу на экспрэсіўных магчымасцях прозвішчаў літаратурных персанажаў у стварэнні мастацкага вобраза. Для гэтай мэты яны выкарыстоўваюць мастацка-эстэтычны вопыт такіх вялікіх майстроў слова, як А. С. Грыбаедаў, М. Я. Салтыкоў-Шчадрын, Л. М. Талстой, М. Горкі і інш. [12, с. 120-147].

Мастацка-эстэтычную інтэрпрэтацыю антрапонімаў знаходзім у манаграфіі М. В. Гарбанеўскага “У свеце імён і назваў”. На аснове ідэйна-мастацкага аналізу праблематыкі сусветнавадомай паэмы А. С. Пушкіна “Яўгеній Анегін” аўтар манаграфіі робіць вывад, што свайму літаратурнаму герою даў паэт прозвішча *Анегін* невыпадкова. Незвычайная сугучнасць спалучэння імя і прозвішча абумовіла такі выбар: “у абодвух словах супадае колькасць складоў, адна і тая ж галосная Е нясе на сабе націск, адваротны паўтор “ген” – “нег” валодае меладычнасцю” [4, с. 201].

Цікаваць у аспекце праблемы выклікае вучэбны дапаможнік для студэнтаў універсітэтаў А. Ф. Рогалева “Анамастыка мастацкіх твораў”, у якім на матэрыяле твораў рускай літаратуры разглядаюцца функцыі асабовых уласных імён і сярод іх прозвішчаў. Пры гэтым падкрэсліваецца, што літаратурныя антрапонімы выконваюць тыя ж функцыі, што і рэальныя антрапонімы: адрознівальную, ці дыферэнцыяльную, сацыяльную, культурна-гістарычную, эстэтычную, ці мастацкую. Рэалізуюцца названыя функцыі антрапонімаў па-рознаму, у залежнасці ад творчай індывідуальнасці, мастакоўскай канцэпцыі існасці чалавека: для адных пісьменнікаў з’яўляецца значымай этымалогія імя ці прозвішча героя, для другіх – больш важкія асацыяцыі, што выклікаюцца гукавой падобнасцю імя ці прозвішча з тым ці іншым словам, для іншых (асабліва для паэтаў) важны рытмічны воблік антрапонімаў, малюнак размяшчэння ў імені галосных і зычных. Ім акцэнтуюцца ўвага на тым, што ў літаратурным творы не з’яўляюцца выпадковымі нават імёны, якія ніяк не характарызуюць персанаж: такія імёны таксама ёсць “вынік аўтарскага адбору магчымых найменняў для найлепшай адпаведнасці тэме, мэце, ідэі мастацкага твора” [11, с. 62].

Трыяда “пісьменнік” ↔ “мастацкі твор” ↔ “літаратурны персанаж” набывае арганічнае функцыянаванне пры ўмове забеспячэння дыялектычнай узаемасувязі яе кампанентаў, аснову якой складаюць асоба мастака і чалавек як існасць, як аб’ект мастацкага даследавання, які можа быць ўведзены ў мастацкі тэкст як абазначэнне яго індывідуальнасці толькі з дапамогай уласнага імені.

Даследуючы творы Якуба Коласа, Уладзіміра Караткевіча, Фёдара Янкоўскага, В. Шур у манаграфіі “Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры” робіць вывад аб тым, што выкарыстанне анамастычнай лексікі, у тым ліку і прозвішчаў, знаходзіцца ў адпаведнасці з канцэпцыяй мастацкага твора, у якім яго антрапонімы поруч з іншымі мастацкімі сродкамі выконваюць не толькі ідэнтыфікацыйную, але і мастацка-эстэтычную, адрасную, ідэалагічную, сацыяльна-ацэначную і эмацыянальна-экспрэсіўную функцыі. Выбар оніма, як адзначае лінгвіст, гэта не толькі сродак адпаведным чынам выдзеліць літаратурны персанаж у мастацкім тэксце, але і своеасаблівы аўтарскі сродак, які дазваляе пісьменніку найбольш поўна і ўсебакова ахарактарызаваць асобу як індывідуальнасць і адначасова характар-тып [17]. Гэтым жа даследчыкам у 1998г. быў выдадзены дапаможнік для настаўнікаў “Беларускія ўласныя імёны. Беларуская антрапаніміка і тапаніміка” [16], у якім ёсць параграф, прысвечаны асаблівасцям уласных імёнаў у мове мастацкай літаратуры (с. 115-125). У часопісах “Полымя”, “Роднае слова”, “Беларуская мова і літаратура”, зборніках навуковых лінгвістычных канферэнцый змешчаны артыкулы В. В. Шура “Онiмы-

сімвалы ў мове твораў Якуба Коласа”, “ Онiмы-загалоўкі ў тэкстах Якуба Коласа”, “ Гаваркія онiмы ў творах беларускай мастацкай лiтаратуры”, “ З’явы апелятываццi i анімiзаццi ў творах Якуба Коласа як мастацкi прыём ” i iнш., у якiх разглядаецца роля онiмаў у тэкстастварэннi i стварэннi мастацкiх характараў, выяўляецца станаўленне i развiццё нацыянальнай сiстэмы лiтаратурнай анамастыкi.

З агляду вынікае, што прозвiшчы лiтаратурных персанажаў, узятыя ў гатовым выглядзе з класа антрапанiмii ў соцыуме цi створаныя пiсьменнiкам на глебе этнiчнай i нацыянальнай антрапанiмiчнай сiстэм, уводзяцца ў мастацкi твор як сродкi iдэнтыфiкаццi лiтаратурнага персанажа, раскрыцця яго ўнутранай сутнасцi, маральных i сацыяльных якасцей.

Abstract. The author of the article reviews linguistic literature in which names and surnames are considered as anthroponyms in a society and in a fiction text.

Лiтаратура

1. Г. I. Басава, *Индывiдуальна-аўтарскiя назвы асобы як кампазіцыйны кампанент мастацкага твора*, Пiсьменнiк – мова – стыль: Тэз. дакл. i паведамл. Мiжнар. навук. канф., прысвеч. 70-годдзю з дня нараджэння праф. Л. М. Шакуна, Мiнск, БДУ, 1996.
2. М. В. Бiрыла, *Беларуская антрапанiмiя. Уласныя iмёны, iмёны-мянушкi, iмёны па бацьку, прозвiшчы*, Мiнск, Навука i тэхнiка, 1966.
3. М. В. Бiрыла, В. П. Лемцюгова, *Працы па беларускай анамастыцы (1955-1975): Бiблягр. указальнiк*, Мiнск, Навука i тэхнiка, 1977.
4. М. В. Горбаневский, *В мире имен и названий*, Москва, Знание, 1987.
5. А. I. Грынацкене, *Прозвiшчы i мянушкi ў курапольскай гаворцы беларускай мовы*, Мiнск, Навука i тэхнiка, 1977.
6. В. П. Грынёва, *Антрапонiмы ў функцыi характарыстычных сродкаў у мастацкай прозе*, Беларускае слова ў тэксце i ў сiстэме мовы: Зб. арт. / Пад рэд. В. К. Шчэрбiна, Мiнск, Навука i тэхнiка, 1994.
7. С. И. Зинин, *Введение в русскую антропониимию. Пособие для студентов-заочников*, Ташкент, 1972.
8. Н. А. Лобань, *Ацэначна-характарыстычныя антрапонiмы ў мастацкiм тэксце*, Слова. Вобраз. Кантэкст: Зб. навук. арт., Мiнск, БДПУ, 1994.
9. Г. М. Мезенка, *Беларуская анамастыка: Дапам. для студ.*, Мiнск, Вышэйшая школа, 1997.
10. В. А. Никонов, *Имя и общество*, Москва, Наука, 1974.
11. А. Ф. Рогалев, *Ономастика художественных произведений: Пособие*, Гомель, ГГУ, 2003.
12. А. В. Суслowa, А. В. Суперанская, *Современные русские фамилии*, Москва, Наука, 1981.
13. А. К. Усцiновiч, *Имёны i прозвiшчы персанажаў у трылогii Я. Коласа “На ростанях”*, Беларускае слова ў кантэксте i ў сiстэме мовы: Зб. арт. / Пад рэд. В. К. Шчэрбiна, Мiнск, 1994.
14. А. К. Усцiновiч, *Дэрывацыйны антрапанiмiчны намінацый Гродзенiчыны i Брэстчыны XV-XVIII стст.*, Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. Тез. докл. II Республиканской конференции (25-26 сентября 1986 г.). Ч. II, Гродно: Гродненский государственный университет, 1986.
15. Н. А. Чабатар, *Ужыванне прозвiшчаў у творах Якуба Коласа*, Каласавiны: Тэз. дакл. i паведамл. навук. канф., прысвеч. 110-годдзю з дня нараджэння нар. паэта Беларусi Якуба Коласа, Мiнск, Лiт. музей Я. Коласа, 1992, С. 61-66.
16. В. В. Шур, *Беларускiя ўласныя iмёны: Беларуская антрапанiмiка i тапанiмiка*, Мiнск, Маст. лiт., 1998
17. В. В. Шур, *Анамастычная лексiка ў беларускай мастацкай лiтаратуры*, Мiнск, УП “Тэхнапрынт”, 2002.